

TÜRKÇE SES BİLGİSİ ÖĞRETİMİNDE SES OLAYLARININ SINIFLANDIRILMASI

Classifications Of Phonetic Events At The Turkish Phonetics Teaching

Dr. Süleyman EFENDİOĞLU*

Dr. Adem İŞCAN**

ÖZ

Dünyadaki her dilin kendine has sesleri, ses yapısı, ses özellikleri vardır. Ayrıca kullandıkça ve geliştikçe her dilin bünyesinde bir takım ses olayları (ses düşmesi, ses türemesi, ses değişmesi, ses benzeşmesi vs.) oluşur. Dünyanın en köklü dillerinden olan Türk dili de geçmişten günümüze kendine has sesleri, ses yapısı ve özellikle de içinde barındırdığı çeşitli ses olaylarıyla dikkat çekmektedir. Türkçede ses olaylarının bolluğu ve çeşitliliği, öğretimde sınıflandırmayı zorunlu kılmaktadır. Şu ana kadar gerek dilbilgisi kitaplarında gerekse Türkçe/Türk Dili ders kitaplarında ses olayları genelde yüzeysel bilgilerle ve eş zamanlı-art zamanlı oluşları dikkate alınmadan aktarılmaktadır. Bu makale Türkçenin sesleri ve ses olayları üzerine farklı bir tasnif denemesi sunacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, ses, ses bilgisi, ses olayları

ABSTRACT

Every language in the world has own phones, phonetic characteristics. Moreover, as they are used and improved, a set of phonetic events are composed in the structure of every language, such as disappearance, anaptyxis, phonetic change, harmony. Turkish language, which is one of the oldest language of world, has pointed out in point of phones, phonetic structure and especially having various phonetic events. Because of abundant of ponetic events and variety in Turkish, classification are compulsory in the education. Until now, either in the gramer books or in the Turkish school books, phonetic events have been exhited as superficial and without considering synchronic-diachronic. This paper present a different study related on phonetic events and phones of Turkish.

Key Words: Turkish, phone, phonetics, phonetic events

Ses bilgisi dilbilgisinin temelini oluşturur. Çünkü bir dili tanımanın ilk şartı öncelikle o dilin seslerini ve ses yapısını iyi kavramaktan geçer. Türkçede ses bilgisi konularının bolluğu ve çeşitliliği, öğretimde bilimsel tasnifi zorunlu kılmaktadır. Ses bilgisi konularının en önemli kısmını oluşturan *ses olaylarının* ise sınıflandırma yapılmadan aktarılması bütün bilgilerin birbirine karışmasına sebep olabilmektedir. Şu ana kadar genel dilbilgisi kitaplarında ve Türkçe/Türk Dili ders kitaplarında *sesler* çoğu zaman yüzeysel bilgilerle geçiştirilmekte *ses olayları* ise eş zamanlı-art zamanlı oluşları bile dikkate alınmadan rastgele sunulmaktadır. Ses olaylarının özüne inilmeden ve içerik sınıflandırması yapılmadan verilmesi ise, öğrencilerde zihin karmaşası oluşturmaktadır. Örneğin “burun>burnum” örneğindeki ünlü düşmesiyle “tabışgan>tavşan” örneğindeki

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fak., Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl. Öğrt. Üyesi.

** Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü Öğrt. Üyesi.

ünlü düşmesi hadisesi aynı şey midir? “zan etmek>zannetmek, sır>sırrını” örneklerindeki ünsüz türemesiyle “mai>mavi, pianiste>piyanist” gelişimindeki ünsüz türemeleri aynı başlık altında mı verilmelidir? Türkçedeki ünlü uyumunun veya ünsüz benzeşmelerinin sebebi nedir? Bu uyum ve benzeşmelerin diğer ses olaylarından farkı var mıdır? Türkçe kelimelerin kökünde ikiz ünsüz olmaması veya çok heceli öz Türkçe kelimelerin sonunda “p” ünsüzünün bulunmayışı ses bilgisi konularının neresinde işlenecektir. “ile” edatının ekleşmesiyle ya da ek eylemin birleşik fiil çekimlerinde düşmesiyle oluşan ses hadiseleri eş zamanlı ses olayına mı art zamanlı ses olayına mı örnektir? Maalesef bu soruların bugün Türk dilbilgisinde net bir cevabı yoktur. Makalemiz hem bu sorulara cevap vermeye çalışacak hem de söz konusu karışıklığı giderebilmek gayesiyle bir sınıflandırma denemesi sunacaktır. Elbette ki yapacağımız sınıflandırma sadece bir taslaktan ibaret olacaktır. Böyle bir çalışma ancak sahadaki bilim adamlarının dikkatleri ve mutabakatlarıyla anlamını bulacaktır. Çalışmanın temel gayesi dil bilgisi ve Türkçe/Türk dili ders kitaplarında ses bilgisi işlenirken eksikliği, karmaşıklığı en aza indirilmiş ortak kabul gören bilimsel bir yöntem ve anlatımın ortaya konabilmesidir.

Ses Bilgisi Konularının Sınıflandırılması:

Kanaatimizce ses bilgisinde Türk dilinin diğer dünya dilleri arasındaki farkını ve yerini ortaya koyması açısından ilk olarak dilin genel ses özellikleri sıralanmalı, daha sonra seslerin tanıtımına geçilmelidir. En sonda da dildeki ses olayları içerik sınıflandırmasına göre sırayla izah edilmelidir. Böylece Türkçe ses bilgisi konuları ilk aşamada şu üç ana grupta toplanabilir:

1. Türkçenin genel ses özellikleri
2. Türkçenin sesleri
3. Türkçede ses olayları

Bu makalede ele aldığımız asıl konu *ses olaylarının sınıflandırılması* olduğu hâlde yukarıdaki birinci ve ikinci maddeler üzerinde de kısaca durmak istiyoruz.

Türkçenin Genel Ses Özellikleri:

Bu başlık altında Türkçenin¹ kendine has ses özellikleri sıralanarak dilimizin genel anlamda nasıl bir ses yapısına veya ses düzenine sahip olduğu gösterilmeye çalışılmalıdır. Burada sıralanacak özellikler Türkçenin dünya dilleri arasındaki yerini belirlemede de ölçüt olmalıdır.

1. Türkçe oldukça sistemli ses uyumlarına sahiptir.
 - a) Ünlü Uyumu
 - b) Ünsüz Uyumu
 - c) Ünlü-Ünsüz Uyumu gibi.

¹Çalışmamız Türkiye Türkçesindeki ses olaylarıyla sınırlı olduğu için buradan itibaren Türkçe sözcüğü Türkiye Türkçesi yerine kullanılmıştır. Maalesef dilbilgisi kitaplarında yapılan önemli bir yanlışlık da Türkçe kavramıyla neyin kastedildiğinin açıklanmamasıdır. Birçok yayında Türkçe kavramıyla Türkiye Türkçesi mi yoksa genel anlamda bütün Türk dili mi ifade edilmek isteniyor anlaşlamamaktadır. Hatta çoğu eserde bu ikisi tam bir karmaşa içerisinde birbiri yerine geçebilmektedir.

2. Türkçe kelimelerde birincil (aslı) uzun ünlü bulunmaz.²
3. “o, ö” ünlüleri Türkçe kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunabilir.
4. Türkçe kelimelerin başında “c, ğ, l, m, n, r, v, z” ünsüzleri bulunmaz.³
5. “f, h, j” ünsüzleri Türkçede aslı olarak yoktur; bu ünsüzler Türkçe için ikincildir.
6. Türkçede söz sonunda “b, c, d, g” ünsüzleri bulunmaz.
7. Çok heceli öz Türkçe sözcüklerin sonunda “p” ünsüzü bulunmaz.
8. Ayın ve hemze sesleri Türkçede yoktur dolayısıyla kesme işareti öz Türkçe kelimelerde olmaz. (*kur’an, mü’min, san’at, kat’i, sun’i* gibi.)
9. Türkçede iki ünlü yan yana gelemez. Yani Türkçede *hiatus* yoktur. (*reel, fuaye, kristaloit, reaktör, podösüet, teori* gibi sözcükler aslen yabancıdır.)
10. Türkçede tek hecede çift ünlü bulunmaz. Yani Türkçede *diftong* yoktur. (Ör. *you, see, euro, check out, bienal, road, clear* gibi.)
11. Türkçe kelimelerin kökünde ikiz ünsüz yoktur. (*assı, anne, elli* gibi kelimeler değişime uğramış istisnalardır.)⁴
12. Türkçede sözcük ya da hece sonunda sadece belli ünsüz çiftleri (lç, lk, lp, lt, nç, nk, nt, rç, rk, rp, rs, rt, st, şt) bulunabilir.
13. Türkçede sözcük ya da hece sonunda yan yana üç ünsüz bulunmaz. (Ör. *sfenks, kontr, glimps, prickly, scratch, kontekst* gibi.)
14. Türkçe kelimelerin başında iki ünsüz veya üç ünsüz bulunmaz. (Ör. *kriter, grup, tren, plaj, psikoloji, kronoloji, strüktür, stratus, strateji*, gibi.)
15. Türkçede vurgu genelde son hece üzerindedir.

Türkçenin Sesleri:

Türkçenin sesleri tanıtılırken çoğu zaman sesle harf birbirine karıştırılır ve bu yüzden Türkçede toplam 29 sesin var olduğu iddia edilir. Ayrıca sesin kulağa harfin ise göze hitap ettiği açık olduğu hâlde *sesli harf, sessiz harf, tonlu harf, tonsuz harf* gibi

²Türkiye Türkçesinde aslı uzun ünlü bulunmasa bile dilimize giren birçok yabancı kelime uzun ünlü kullanılmaktadır (Ör. *fera:gat, haya:li, ka:mu:s, la:leza:r, mesa:fe, neva:le, takdir* vs.) Ayrıca yumuşak ge (ğ) ünsüzü çoğu yerde düşerek kendinden önceki ünlüyü uzatmakta böylece Türkçe kelimelerde de ikincil uzun ünlü oluşmaktadır: (ağlamak>a:lamak, bağırmağ>ba:ırmak, iğne>i:ne, öğretmen>ö:retmen, boğa>bo:a, düğme>dü:me, seğmen>se:men vs.)

³“c ğ l m n r v z” ünsüzleri Eski Türkçeden günümüze bazı ses yansımaları sözcükler (*cıvıltı, cızırtı, hıkır hıkır, mırıltı, miyavlamak, rap rap, vızıldamak, vıdı vıdı, zonklamak, zırıltı* vs.) ve birkaç istisna kelime (*ne, niçin, nasıl, meme, mama, cici* vb.) dışında söz başında kullanılmamıştır. “*vermek, varmak, vurmak*” gibi kelimelerdeki (v) ünsüzü ise (b>v) değişimiyle meydana gelmiştir.

⁴Bugünkü Türkiye Türkçesinde öz Türkçe kelimelerde ikiz ünsüz bulunmamasına karşın yabancı dillerden girmiş birçok kelime ikiz ünsüz bol bol kullanılmaktadır: *millet, şeffâf, kubbe, zerre, bakkal, şiddet, sikke, tıbbiye, sarraf, teşekkül, muayyen, temenni, madde, seyyar, ümmet* gibi. Ayrıca Türkiye Türkçesi ağızlarında da birtakım kelimelerde ikiz ünsüz veya ünsüz ikizleşmesi görülebilmektedir: *yeddi, sekkiz, hamma, eşşek, amma, aşşağı, bunnar, şıggıltı, möggem, Memmet, yassi* vb.

mantık dışı tabirler kullanılır.⁵ Oysa bugün modern dilbilim çalışmaları artık ispatlamıştır ki her dilde sonsuz denecek sayıda ve birbirinden çok ince farklar ile ayrılmış sesler bulunmaktadır ve en gelişmiş sesçil alfabeler bile konuşma dilini birebir yansıtamamaktadır.⁶ Aslında ağız çalışmalarında konuşma kayıtlarını metne dökmeye çalışan herkes bu gerçeği hisseder. Ağız çalışmalarında büyük mesaisi olan Prof. Dr. Mukim Sağır sadece Türkiye Türkçesi ağızlarında 50 civarında ünlü, 90 civarında ünsüz tespit etmiştir.⁷ Öte yandan Standart Türkiye Türkçesinin sesleri üzerine çok önemli laboratuvar çalışmalarında bulunmuş olan Volkan Coşkun yayınladığı “*Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler*” başlıklı makalesinde Türkiye Türkçesinde kapalı e (è) ile beraber 9 normal ünlünün var olduğunu ve bu ünlülerin kapalı e (è) dışında her birisinin -gerek dilimize başka dillerden girmiş kelimeler vesilesiyle gerekse yumuşak ge (ğ)’nin Türkiye Türkçesinde çoğu yerde eriyerek kendinden önceki ünlüyü uzatması sebebiyle- bir de uzun biçimlerinin bulunduğunu böylece Türkçede ünlü çeşidinin 17’ye çıktığını dile getirmektedir.⁸ Ayrıca Coşkun, dilimize girmiş birtakım yabancı kelimelerde inceye kaçan kısa a, ö, ü, (Ör. *dikkât, hârf, gârp, saât, hakikât, feragât, şefkât, hâd, röl, gòl, alkòl, mentòl, alkòl, glòkom, sembòl makbùl, melùl, ampùl, lùnapark vs.*) ünlüleriyle bu sayının 20’yi bulduğunu, dilimize Arapçadan girmiş bazı kelimelerde görülen hem ön hem uzun ses değeri taşıyan (â:) (Ör. *ilâ:ve, arzuhâ:l, hikâ:ye, yegâ:ne*) ünlüsüyle de Türkiye Türkçesindeki ünlü sayının 21’e ulaştığını ifade etmektedir.⁹ Kanaatimizce Türkçedeki kapalı e (è) ünlüsünün de diğer ünlüler gibi (ğ)’nin önünde -bu ünsüzün erimesiyle- söylenişi uzamaktadır. (Ör. *yêğ>yé:, yêğen>yé:en, yêğînlik>yé:înlik, yêğlemek>yé:lemek, yêğrek>yé:rek vs.*) Yine söylenişte inceye kaçan ön a (à), ünlüsünün yanında, ön u (ù) ünlüsü de Türkçeye girmiş bir takım yabancı asıllı kelimelerde uzun

⁵Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.:

Ömer Demircan, *Türkçenin Ses Dizimi*, Der Yay., İstanbul-2001, s. 28-30.

⁶Özcan Başkan, *Dilbilim (Lengüistik Metodu)*, Multilingual Yay., İstanbul-2003, s. 91; Volkan Coşkun, “Fonetik, Fonoloji ve Türkiye Türkçesinin Ünsüzler Matriksi”, *Türk Dili Dergisi*, TDK Yay., Ankara-2000, C. 2000/II-Aralık, S. 588, s. 589-590.

⁷Mukim Sağır, “Anadolu Ağızlarında Ünlüler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK Yay., Ankara-1995, s. 377-390; Mukim SAĞIR, “Anadolu Ağızlarında Ünsüzler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, TDK Yay., Ankara-1995, s. 391-409; Mukim Sağır, “Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ünlü Varlığı”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/3 Spring 2008, s.563-578.

⁸Volkan Coşkun’a göre “a; à; i; u;” ünlüleri Türkçeye yabancı dillerden girmiş kelimeler vesilesiyle Türkiye Türkçesinde zaten var olan uzun ünlülerdir. (ğ) bunlara ilaveten dilimize Türkçe kelimelerde kullanılan e; ı; o; ö; ü: uzun ünlülerini de kazandırmıştır. Ayrıca sadece alıntı kelimelerde kullanılan (a; i; u;) uzun ünlülerinin Türkçe kelimelerde de kullanılmasını sağlamıştır. (Örnekler: (a;) ada:let, a:ida:t, bağlamak>ba:lamak, (â;) ahvâ:l, arzuhâ:l, ahlâ:ki, (e) eğer>e:er, eğreti>e:reti, değer>de:er, (ı) yığın>yı:n, tiğ>tı:, sığır>sı:r, (i;) alim, edebi, iğne>i:ne, (o;) doğmak>do:mak, doğa>do:a, yoğurt>yo:urt, (ö;) öğrenci>ö:renci, öğle>ö:le, öğüt>ö:üt, (u;) a:gu:ş, efsu:n, uğur>u:ur, (ü;) düğün>dü:ün, düğme>dü:me, güğüm>gü:üm vs. bkz. Volkan Coşkun, “Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK Yay., Ankara-1999, C: I-II, S: 42, s. 41-50.

⁹bkz. Coşkun agm., s. 41-50.

şekliyle kullanılabilir. *billü:r, meskü:n, sülü:k, meşkü:r, meşkü:k vb.*¹⁰ Dolayısıyla Volkan Coşkun'un 21 ünlüye ulaştığı sayının kapalı e (è) ve (ù) ünlülerinin uzunlarıyla beraber 23 olması gerektiğini düşünüyoruz. Bu ünlülerden inceye kaçan *á, ó, ú* ünlülerinin anlam ayırıcı olmadığını düşünüp bunları alofon kabul etsek bile bugün Türkiye Türkçesinin, dokuz kısa ünlü "a, e, è, ı, i, o, ö, u, ü"; dokuz uzun ünlü "a:, e:, è:, ı:, i:, o:, u:, ü:" olmak üzere en az on sekiz ünlü foneme sahip olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Örnekler:

(a) → araba, kabak, anahtar, hala (babanın kız kardeşi), adem (yokluk), alem (bayrak), çanta, arkadaş, amaç, kapı, sararmak, amca vb.

(a:) → a:dem (insan), a:lem (evren), a:let, ada:let, a:ida:t, a:va:re, ba:de, ca:hil, da:vetiye, fa:cia, ga:fil, ga:ile, ga:ip, ga:ye, ha:la: (henüz), ka:til, ka:dir, ka:ide, ha:ne, ha:rika, in:sa:f, in:sa:niyet, ha:ta:, ha:tıra, ma:tem, muamma:, mua:yene, müsta:fi:, na:zik, reba:p, rayi:ha, reka:bet, süva:ri, zerda:li vb.

(e) → etek, ekmek, kelebek, dede, el (organ), pencere, bel (ses şiddeti birimi), beklemek, deneme, eldiven, kemik, kereste vb.

(e:) → eğer>e:er, eğereti>e:reti, eğitim>e:itim, değer>de:er, değin>de:in, meğer>me:er seğmen>se:men, seğerilmek>se:irtmek, teğermen>te:men, me:zu:n, me:mu:re, te:diye vb.

(è) → el "yabancı", bel "vücutta orta bölüm", erken, dede, gece, etmek, sel, dev, eşleşmek, eşek, geri, vermek, geyik, geçim, güney, biry, şey, epèy, yelek, yeşerme, yem" vb.

(è:) → yeğer>ye:, yeğeren>ye:en, yeğerinlik>ye:inlik, yeğerlemek>ye:lemek, yeğerrek>ye:rek, yeğerni>ye:ni, yeğeriltmek>ye:niltmek vb.

(ı) → ırak, ılgıt, kısık, kırık, ıtır, balık, ılık, tıkanmak, kaşık, kandırmak, bayılmak, ıslak, tıpkı, kıraç, sıfır, ısırgan, ırmak vb.

(ı:) → çığ>çı:, yığın>yı:n, tığ>tı:, sığır>sı:r, sığmak>sı:nmak, liğlanmak>lı:lanmak, çığlık>çı:lık, çığırtı>çı:ırtı, vb.

(i) → iki, iri, ibibik, içindekiler, ilgisiz, ileri, bilgili, kilim, sinek, kirli, sicil, silgi, simitçi, sindirim, sinirli, şiddetli vb.

(i:) → ali:m, asli:, defi:ne, edebi:, faki:h, hazi:ne, kà:fi:, kabi:l, kari:ha, lãfzi:, ma:nevi:, ma:ni:dar, medeni:, milli:, mi:de, mi:a:t, mi:là:t, müri:t, na:di:de, nakli:, nasi:p, nazi:re, ni:met, tağyi:r, tafsi:là:t, tahri:k vb.

(o) → oturmak, okul, oyun, boya, soru, konuşuyor, dolap, oba, ordu vb.

¹⁰Dilimize başka dillerden girmiş sesler, kelimeler ve uzunluklar artık Türkçenin malı olmuş durumdadır. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinin ses ve kelimelerini incelerken yerli ve yabancı şeklinde ayrıştırıcı bir tutumdan ziyade bütünleyici bir yaklaşımla hareket edip dilimizdeki bütün ses ve kelimeleri Türkçenin engin dil mozaiği içinde görmek durumundayız.

¹¹Türkçede kelime başında (y) ünsüzünden sonra gelen (e) harfi her zaman kapalı /è/ sesini verir: *yèşil, yèmek, yènge, yèl, yètim, yèni, yètenek, yètişkin, yèter, yètki, yèdi, yètmış, yèr, yèrgi, yèngeç, yèmlik vs.*

(o:) → doğmak>do:mak, doğa>do:a, yoğurt>yo:urt, soğuk>so:uk, soğan>so:an, boğulmak>bo:ulmak, doğru>do:ru, çoğul>ço:ul, koğuş>ko:uş, oğlak>o:lak, oğul>o:ul, yoğrulmak>yo:rulmak vb.

(ö) → ötmek, körpe, ölüm, görüntü, öküz, bölük, ölçek, özel, göz vb.

(ö:) → öğrenci>ö:renci, öğle<ö:le, öğüt<ö:üt, çöğdürmek>çö:dürmek, döğmek>dö:mek, söğmek>sö:mek, söğüt>sö:üt, söğüşlemek>sö:üşlemek vb.

(u) → ulus, uyku, ulumak, uygun, kuruntu, tuzluk, sulu, buyurmak vb.

(u:) → a:gu:ş, arzu:, ayyu:k, efsu:n, eflâ:tu:ni:, erganu:n, fersu:de, gayu:r, ka:mu:s, mahmu:r, mahru:m, meczu:p, meftu:n, mesu:liyet, meşru:ba:t, nüfu:s, ufu:net, ma:mu:r, şu:le, zühu:l, uğur>u:ur, uğramak>u:ramak, tuğ>tu: vb.

(ü) → üzgün, üzüm, küpe, güldürmek, güneş, ülke, ünlü, ürkütücü vb.

(ü:) → düğün>dü:ün, düğme>dü:me, güğüm>gü:üm, uğrüm>ü:rüm, züğürt>zü:ürt vb.¹²

Türkçenin vokaller yönüyle çizdiği bu gösterişli tablo onun ne kadar ahenkli, melodili, akıcı ve estetik bir dil olduğunun kanıtıdır. Zira bir dilin estetiği, edebiliği ve akıcılığı o dilin ünlülerinin çokluğu ve çeşitliliği ile doğru orantılıdır. Bugün en gelişmiş Batı dillerinde bile uzun ünlülerle beraber toplam ünlü sayısı 12'yi geçmemektedir.¹³

Ünsüzlere gelince (g, k, l) harfleri Türkçede çift ses değerine (foneme) sahiptir. Çünkü bu ünsüzlerin ön damaklı (ince) ve art damaklı (kalın) şekilleri kulakta hissedilir derecede bir fark oluşturur. Fakat Türkçe kelimelerde kalın ünlüler sadece art damaklı ünsüzlerle ince ünlüler de sadece ön damaklı ünsüzlerle bir araya gelebildikleri için bu harflerin çift ses değeri taşımaları yazı dilinde herhangi bir sorun oluşturmaz.¹⁴ Örnekler: kabadayı, kalabalık, kırmızı, kıkırdak, kılavuz, akmak, akşam, kurtarmak, kuraklık, ekmek, ekemek, kekelemek, gacırdamak, gaga, gargara, gıcık, gıdıklanmak, gırtlak, gocunmak, guguk, guruldamak, gecikmek, geçici, gedik, gelenek, gelinlik, geniş, gerilim, gibi, girişken, lakırdı, laçın, langırt, loş, lığlanmak, lıkırdamak, alan, alaca, alay, alıcı, alımlılık, alışkın, alkış, ılık, ılıman, ılgın, ılgıt, elek, elçi, eleştiri, tilki, ilgi, iletişim, ilginç, ilişki, ülkü, ülke vb. Bu özellik Türkçede ünlü/ünsüz uyumunun varlığını gösterir. Bu kurala aykırı olmayan yabancı kelimeler dilde herhangi bir sorun oluşturmazken uyumsuz kelimeler çeşitli telaffuz güçlükleri doğurmakta ve imlada düzeltme (inceltme) işaretiyle yazılmaktadır. Örnekler: kâtip, kâğıt, hikâye, kâr, mahkûm, mekân, dükkân, sükûn, sükût, Kâzım, Kâmil, rüzgâr, yegâne, bigâne, agâh, gâvur, dergâh,

¹²Örnek kelimeler, Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlüğünden alınmıştır. (*Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2005, 10. Baskı.)

¹³Coşkun *Agm.*, s. 43.

¹⁴Zira lüzumsuz harf kalabalığı yazı dilini kolaylaştırmaz bilakis karmaşaya sebep olur. Dildeki bütün ayrıntı sesleri işaretlemeye çalışarak oluşturulan alfabeler ancak ilmi transkripsiyon alfabeleridir ve bu alfabeler sadece bilimsel çalışmalarda kullanılabilir. Dilimizdeki ünlü-ünsüz uyumunu dikkate alarak hazırlanmış olan alfabemiz Türkçenin yazı dilini en güzel şekilde yansıttık biçimde oluşturulmuştur.

tezgâh, yadigâr, Nigâr, Lâle, Nalân, İslâhiye¹⁵ vs. Art damak /k/ sesinin yanında ince ünlü bulunduran bir takım Arapça kelimeler ise Türkçeleştirilmiştir: faķir>fakir, haķir>hakir, Őevķ>Őevk, zevķ>zevk vs. Böylece (k, g, l) harfleri dilimizde ikiŐer ünsüz ses (fonem) karŐıladıklarından bugün ölçünlü Türkiye Türkçesindeki ünsüz sayısı da 21'den 24'e çıkmaktadır.¹⁶

Ancak geleneksel sesbilgisi öğretiminde her harf eŐittir bir ses mantığıyla hareket edildiği ve “*Türkçede 29 harf vardır eŐittir 29 ses eder.*” gibi basit bir yaklaşımla konu geçiştirildiği için sürekli aynı yanlışlık birçok kitapta tekrarlanmaktadır. Bu büyük hata Türkiye'deki neredeyse bütün öğrencilerin Türkiye Türkçesindeki sesleri eksik öğrenmelerine sebep olmaktadır. Hâlbuki burada öncelikle öğrenciyeye harf ile sesin aynı Şey olmadığı iyice belletilmeli, bazı harflerin birden fazla sesi karŐılayabileceđi çeşitli dillerden de örneklerle iyice izah edilmelidir.

Bütün bu bilgilerin ışığında günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinin seslerini (fonemlerini) Şu Şekilde tasnif etmek doğru olacaktır.

Kısa Ünlüler: “a, e, ê, ı, i, o, ö, u, ü”

Kalın (Art)				İnce (Ön)			
Düz		Yuvarlak		Düz		Yuvarlak	
Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar
a	ı	o	u	e	i	ö	ü
					ê		

¹⁵Yazım kılavuzunun 24. baskısından itibaren ince (/j) ünsüzünden sonra gelen kalın ünlülerin üzerindeki düzeltme işareti kaldırılmıŐ, sadece kişi ve yer adlarında korunmuŐtur. bkz. Yazım Kılavuzu, TDK Yay., Ankara-2005, 24. Baskı, s. 6.

¹⁶Bazı araŐtırmacılar dilimizdeki (ğ) *yumuşak ge* harfinin de iki ayrı ses değeri (fonem) taşıdığını belirtmektedirler. Örneğin Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* adlı çalıŐmasında (k, g, l) harflerinin yanına (ğ) harfini de eklemiŐ ve *yumuşak ge* harfinin de ön ve arka damaktan çıkan iki ayrı sesi (fonem) karŐıladıđını ifade etmiştir: “*Mesela Yeni Türkçede (k g ğ l) harflerinden her biri ön ve art damaktan çıkan, fakat renkleri benzeyen ikiŐer ses temsil ederler: kiŐ kir, gaga güz, dağ çığ, bal dil kelimelerinde olduğu gibi*” bkz. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara-1998, s. 25. Ancak ölçünlü Türkiye Türkçesinde artık *yumuşak ge* (ğ)'nin kalın ünlülerin yanında çoğu yerde kendinden önceki ünlüyü uzatarak düŐtüđü; ince ünlülerin yanında ise bazen kendinden önceki ünlüyü uzatarak düŐtüđü bazen de (y) ünsüzüne dönüŐtüđü kesindir. (Örnek: *yağmur>ya:mur; dağcı>da:cı, seğirme>se:irme, düğme>dü.me, eğlence>eylence vb.*)

Uzun Ünlüler: “a:, e:, ê:, ı:, i:, o:, ö:, u:, ü:”

Kalın (Art)				İnce (Ön)			
Düz		Yuvarlak		Düz		Yuvarlak	
Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar	Geniş	Dar
a:	ı:	o:	u:	e:	i:	ö:	ü:
					ê:		

Ünsüzler: “b, c, ç, d, f, g, ğ, ğ, h, j, k, k̇, l, l̇, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z”

	Titreşimli (Yumuşak)			Titreşimsiz (Sert)	
	Sürekli		Süreksiz	Sürekli	Süreksiz
	Akıcı	Sızıcı	Patlayıcı	Sızıcı	Patlayıcı
Çift Dudak	m		b		p
Diş Dudak		v		f	
Diş Eti	l, n, r	z	d	s	t
Diş Damak	l̇	j	c	ş	ç
Ön Damak	y		g		k
Art Damak		ğ̇	ğ		k̇
Gırtlak				h	

Türkçenin Belli Başlı Ses Olayları:

Bilindiği üzere ses olaylarının bir kısmı dillerin gelişim süreci içerisinde art zamanlı (diyakronik) oluşurken bir kısmı dilin kullanım anında eş zamanlı (senkronik) ortaya çıkar. Bir kısım ses olayları da vardır ki dillerin yapısından (tek heceli, bükünlü, eklemeli vs.) kaynaklanır ve dilin doğasında var olduğu kabul edilir. Dolayısıyla Türkçenin ses olayları¹⁷ üç ayrı grupta incelenmelidir: 1. İşletimsel (eş zamanlı) ses olayları, 2. Tarihî (art zamanlı) ses olayları, 3. Yapısal (Türkçenin yapısından kaynaklanan) ses olayları.

¹⁷Bu çalışma Türkiye Türkçesinin yazı dili ile sınırlı olduğu için ağızlardaki ses olaylarıyla konuşma dilindeki ses olaylarına yer verilmemiştir. Türkçe dilbilgisi kitaplarının bir kısmında ölçünlü Türkiye Türkçesi ses olayları işlenirken yöresel dile ait olduğu izah edilmeden ağızlardan, söyleyişe hitap ettiği açıklanmadan konuşma dilinden örnekler de sunulmaktadır. Bu durum Türkçe ses bilgisi öğretiminde karmaşaya sebep olan bir diğer önemli husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Türkçenin İşletimsel (Eş Zamanlı) Ses Olayları

İşletimsel (eş zamanlı) ses olayları, dili işletirken meydana gelen anlık ses olaylarıdır. Bu ses hadiseleri dilin kullanım anında ortaya çıkar. Dolayısıyla bunları “kullanımsal” veya “gramerlik” ses olayları¹⁸ şeklinde de isimlendirebiliriz. Dilin kullanım anında meydana geldiği için bu ses olayları konuşucu-dinleyici veya yazıcı-okuyucu tarafından da rahatlıkla fark edilebilir. Örneğin *boyun* kelimesini “*boynum ağrıyor*” cümlesinde kullanan kişi *boyun* kelimesindeki (u) sesinin o an düştüğünü anlar. Eş zamanlı ses olayları dilin işletildiği an ortaya çıkması sebebiyle sadece işletim (çekim) eklerinin ve bazı söz gruplarının etrafında teşekkül eder. Bu yüzden yapım eklerinin kelime türetirken oluşturduğu ses hadiseleri eş zamanlı değil art zamanlıdır. Türkiye Türkçesinde oluşan işletimsel ses hadiselerini üç kısımda incelemek mümkündür: ses türemesi, ses düşmesi, ses değişmesi.

1.1. Ses Türemesi: İşletimsel (eş zamanlı) ses türemesi olayı sadece ünsüz türemesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Eş zamanlı dilbilgisinde gördüğümüz kaynaştırma (koruma) ünsüzleri de bir çeşit ünsüz türemesi olmasına rağmen aşağıda ayrı bir başlık altında verilmiştir. Bunun sebebi kaynaştırma ünsüzlerinin farklı bir nedenle ortaya çıkmaları ve dilimizde özel bir yere sahip olmalarıdır.

1.1.1. Ünsüz türemesi: Arapçadan dilimize girmiş son ünsüzü şeddeli yani ikiz ünsüzlü kelimeler Türkçede ikizliğini kaybeder ve tek ünsüzle kullanılır. *hiss>his*, *zann>zann*, *sırr>sır*, *hakk>hak* gibi. Ancak bu kelimeler ünlüyle başlayan bir ek ya da yardımcı eylem aldıklarında tekrar asıllarına dönerek ikiz ünsüzlü telaffuz edilirler. Arada türeyen bu ikinci ünsüz dilimizde eş zamanlı ünsüz türemesini meydana getirir.

Ör. *zan etmek>zannetmek*, *his etmek>hissetmek*, *sır>sırrımı*, *af etmek>affedilmiş*, *hat>hattı*, *tıp>tıbbın* vs.

1.1.2. Kaynaştırma ünsüzü türemesi: Kaynaştırma en eski dönemlerden bugüne Türkçenin önemli bir ses özelliğidir. Türkçe kelimelerde iki ünlü yan yana gelemediği için, ünlü karşılaşması durumunda ünlülerden birisi ya düşer ya da araya kaynaştırma ünsüzü girer. Türkçede asıl kaynaştırma ünsüzü (y) dir. Buna mukabil belli durumlarda (s), (n) ve (ş) ünsüzleri de kaynaştırma ünsüzü olarak görev yapmaktadır.¹⁹ Ancak (s), (n) ve (ş) ünsüzlerinin çok özel ve sınırlı kullanımlara sahip olduklarını unutmamak gerekir. Şöyleki (s) ünsüzü sadece 3. tekil kişi iyelik ekinde görülmektedir. (Ör. *çanta+sı*, *araba+sı*, *anne+sı* gibi). Buradaki (s) ünsüzünün aslında ana Altaycadaki eski bir çoğul

¹⁸“Gramerlik ses olayları” tabirine Mustafa Öner ile Kenan Koç ve Oğuz Doğan’ın çalışmalarında tesadüf ettik. Zira şu ana kadar inceleme fırsatı bulduğumuz dil bilgisi kitaplarından sadece Mustafa Öner’in *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* adlı eseriyle; Kenan Koç ve Oğuz Doğan’ın *Kazak Türkçesi Grameri* adlı eserlerinde ses olaylarının oluşum zamanına göre sınıflandırılarak verildiğini gördük. Bu kitaplarda ses olayları, “Tarihî Ses Olayları”, “Gramerlik Ses Olayları” ve “Konuşma Dilindeki Ses Olayları” şeklinde üç farklı gruba ayrılarak ele alınmaktadır. bkz.; Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara-1998; Kenan Koç, Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, (Redaktör: Ayabek Bayniyazov), Gazi Kitabevi, Ankara-2004.

¹⁹Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara-1998, s. 74.

ekinın veya eski bir işaret zamirinin kalıntısı olduğu ya da zaten ekin kendisinden var olduğu iddia edilmektedir.²⁰

(n) ünsüzü ise üçüncü kişi iyelik eki ile ad durum ekleri arasında, aitlik eki *+ki* ile ad durum ekleri arasında, ünlüyle biten sözcüklere eklenen ilgi hâlinde önce ve *“bu, şu, o”* adlarından sonra görülür. *“Pronominal n”, “zamir n”si, “zamir ünsüzü”, “iyelik zamiri n”, “adıl n”si, “zamircil n”, “zamirsel n”, “yardımcı konsonant n”, “yardımcı ünsüz n”, “koruma ünsüzü n”, “türeme ünsüzü n”* ... olarak adlandırılan bu (n) ünsüzüyle ilgili şu ana kadar birçok araştırma yapılmış ve birçok görüş ileri sürülmüştür.²¹ Bu görüşlerden en önemlisi 3. kişi iyelik ekinin aslında ana Altay dilindeki 3. kişi zamiri **in*’den geldiği yönündedir. **bi(n)* “ben”, **si(n)* “sen”, **i(n)* “o”. Dolayısıyla buradaki (n)’nin eski 3. kişi zamirinden oluşma arkaik 3. kişi iyelik ekinin kalıntısı olduğu düşünölmektedir.²² *Pronominal n* veya *zamir n*’si gibi tabirler buradan gelmektedir. Talat Tekin, şinasi Tekin, Muharrem Ergin, Zeynep Korkmaz, Vecihe Hatiboğlu, Gürer Gülsevin gibi birçok dilci böyle düşünmektedir.²³ Gülsevin, “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı” başlıklı makalesinde 3. kişi iyelik ekinin başındaki (s) ünsüzüyle beraber artık *+(s)l(n)+* şeklinde gösterilmesi gerektiğini vurgulayarak Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde ekin hal eki almadan *+(s)l(n)+* şeklinde kullanıldığına dair örnekler de vermiştir: *“İsa’yı resulün muştıcı+sın kıldı. Ali’yi resulün pehlivan+m kıldı. Beytü’l-mamurı amelin yer+in kıldı. Bana sensüz cihan mülk+in gerekmez.”*²⁴ İkinci önemli görüş Efrasiyap Gemalmaz’a aittir. Gemalmaz’a göre *+(s)l* eki Türkçede iyelik değil tamlanan/nitelenen ekidir. Oradaki iyelik eki *+(s)l* ekinde sonra gelen *+(n)* ekidir. Ancak bu *+(n)* eki Türkçede yalnız kullanımlarda düştüğü için gerçekte nitelenen eki olan *+(s)l*, iyelik eki gibi görünmektedir.²⁵ Ayrıca Gemalmaz, söz konusu (n) ünsüzünün 3. tekil veya çoğul şahsı ekleşerek temsil etmiş olan bir iyelik sıfatının kalıntısı olabileceği görüşündedir: *Öte yandan; bu nitelenen (+nnn) hali eki, üzerine doğrudan diger hal eklerini aldığında; lehçe ve ağızların birçoğunda, “zamirsel (=pronominal) “n” adı verilen bir sesin, bu ekle hal eki arasında yer aldığı*

²⁰Talat Tekin, “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine”, *Makaleler 1*, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara-2003, s. 131-138; şinasi Tekin, “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı, (İkinci Cilt)*, TKAE Yay., Ank.-1992, s. 90; Efrasiyap Gemalmaz, Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı Ses) Konusu Üzerine, <http://efrasiyap.tripod.com/>, s. 2.; Efrasiyap Gemalmaz, “Türkçedeki Tamlanan Eki /+Ta+ / > */+Tı+ / > /+sl+ / > /+zl+ / > */+rl+ / > */+yl+ / > ol+ / /+oö+ / Üzerine, Atatürk Üniv., *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum-1997, S.:8, s.1-5.

²¹Cengiz Alyılmaz, “Zamir n’si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara-1999, s. 403.

²²**bi(n)*, **si(n)*, **i(n)* zamirlerindeki (n)’nin parantez içinde gösterilmesinin sebebi ise aslında bu ünsüzün Türkçede tekliği işaretlemesidir. Birinci ve ikinci çoğul şahsı zamirlerinin (*bi+z*, *si+z*) sonunda bulunan (z) sesi de çoğul eki (z)’dir.

²³bkz. Alyılmaz *A.g.e.*, s. 403-415.

²⁴Gürer Gülsevin, “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili Dergisi*, TDK Yay., Ankara-1990, C: 1990/II, S: 466 (Ekim), s. 188-189.

²⁵bkz. Efrasiyap Gemalmaz, “Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı”, Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum-1996, S.:4, s.165.

görülmektedir. Bu 'n' sesinin; Türkçenin genelinde, bilinen tarihi boyunca herhangi bir ses bütünlüğü ile işaretlenmemiş olduğu için bugün /ə/ ile gösterebileceğimiz teklik ve/veya çokluk 3. şahsı ekleyerek temsil etmiş olan, tarihin karanlık devirlerinde işaretli olduğunu düşündürebilecek bir iyelik sıfatının (ş+k+he: +ilg), yani "...+(y)A ait olan" anlamındaki bir sıfat fiilin (=participle) kalıntısı olması kuvvetle muhtemeldir.²⁶ Diğer taraftan zamir n'si üzerine önemli bir bildiri sunan Cengiz Alyılmaz da bu konuda Gemalmaz'la aynı kanaati taşıdığını belirterek; *bu, şu, o* zamirlerinden sonra gelen ve ilgi hali (n)In ekinin başında karşımıza çıkan (n) sesinin ise (bi+n>ben, si+n>sen) zamirlerinin sonunda bulunan arkaik teklik eki /+n/ olduğunu vurgulamıştır.²⁷

(ş) kaynaştırma ünsüzüne gelince bu ünsüz sadece üleştirme sayı sıfatlarında karşımıza çıkmaktadır ve hiç şüphesiz üleştirme sayısı *beşer*'den heceleme ve yanlış çözümlenme ile elde edilmiştir: *be-şer* takiben *altı-şar, yedi-şer* ve buradan alınarak *iki-şer*. Eski Türkçe döneminde iki ve altı sözcüklerine üleştirme eki *+rer, +rar* şeklinde eklenirdi: *ikirer, altırar*. Bu şeklin ortaya çıkmasında da *birer* (hecelemesi *bir-er*) yapısının etkisi ortadadır.²⁸

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Türkçedeki asıl ve gerçek kaynaştırma (koruma/bağlama) ünsüzü (y)'dir. Fakat (s), (n) ve (ş) ünsüzleri de çeşitli arkaik yapılardan ve eklerden geliyor olsalar bile bugün asıl işlevlerinden sıyrılarak kaynaştırma ünsüzü göreviyle kullanılmaktadırlar. Dolayısıyla biz bu ünsüzleri de (s, n, ş) makalemizde kaynaştırma ünsüzü olarak değerlendiriyoruz.

Kaynaştırmaya Örnekler: kapı(y)a, pencere(y)i, tahta(y)ı, silgi(y)i, çanta(y)a, elbise(y)e, boya(y)acak, besle(y)ecek, ara(y)an, gözle(y)en, ağla(y)ınca, inle(y)ince, başla(y)arak, bekle(y)erek, oku(y)uş, dinle(y)iş, baba(y)ım, anne(y)im, okulda(y)ız, evde(y)iz, yakala(y)ıp, özle(y)ip, araba(y)la, sıra(y)la, mucize(y)le, paşa(y)sa, anne(y)se, görevde(y)ken, çanta(s)ı, anne(s)i, makine(s)i, kumbara(s)ı, baba(s)ı(n)da, para(s)ı(n)ı, kova(s)ı(n)ım, kendi(s)i(n)i, evdeki(n)i, sendeki(n)de, o(n)u, bu(n)u, şu(n)un, şu(n)lar, o(n)suz, bu(n)ların, amca(s)ı(n)ın, soba(n)ım, gemi(n)in, deve(n)in, kendi(n)ce, valiliği(n)ce, kardeşi(n)i, okulu(n)a, iki(ş)er, altı(ş)ar, yedi(ş)er, yirmi(ş)er, elli(ş)er vb.

1.2. Ses Düşmesi: Eş zamanlı dilde ses düşmesi hadisesi sadece ünlü düşmesi şeklinde görülür. Bunun örnekleri de üç çeşittir: Birincisi vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesi, ikincisi "ile" edatının eklemesi, üçüncüsü ek eylemin (i-) düşmesi hadisesidir.

1.2.1. Ünlü düşmesi

Ör. burun>burnum, akıl>aklım, gönül>gönlünü, oğul>oğlunu, boyun>boynunda, zihin>zihninde, fikir>fikrimiz, annem ile>annemle, araba ile>arabayıla>arabayla, pense ile>pense(y)le, çalışır iken>çalışırken, inceler iken>incelerken, yorgun idi>yorgundu, öğretmen idi>öğretmendi, kalacak imiş>kalacakmış, gelecek imiş>gelecekmış, okudu ise>okuduyise>okuduyusa>okuduysa, öğrenci ise>örenciyise>öğrenciyse vb.

²⁶Gemalmaz *A.g.m.*, s.165-166.

²⁷Alyılmaz *A.g.e.*, s. 405-413.

²⁸bkz. Talat Tekin *A.g.e.*, s.136.

1.3. Ses Değişmesi: İşletimsel dilde ses değişmesi iki farklı şekilde oluşmaktadır: 1. Ünlü daralması, 2. Ünsüz yumuşaması. Ünlü daralmasında (y) ünsüzünün daraltıcı etkisine şahit olunurken yumuşamada ünlülerin tonlu ünsüz tercih etmesi sebebi dikkate çarpar. Çünkü ünlüler kendileri gibi titreşimli/sedalı/ötümlü yani tonlu olan seslerle daha rahat birliktelik kurmaktadırlar.

1.3.1. Ünlü daralması: Türkçede -a, -e geniş ünlüleriyle biten fiiller /-yor/ şimdiki zaman ekini aldıklarında sondaki geniş ünlü daralarak -ı, -i, -u, -ü seslerine dönüşür. Bu olay ünlüyle biten fiillere gelen ve kaynaştırma ünsüzü “y” ile başlayan eklerin önünde de görülür. Ancak bu daralma “de-” ve “ye-” fiillerinin dışında yazıya aksettirilmmez. Ünlü daralmasında (y) ünsüzünün daraltıcı etkisi önemlidir. Ancak burada /-(1)yor/ ekindeki bağlayıcı dar ünlünün de (-ı) bir etken olabileceği gözden irak tutulmamalıdır.

Ör. bekliyor>bekliyor, kolluyor>kolluyor, söylüyor>söylüyor, boyuyoruz>boyuyoruz, yazmıyor>yazmıyor, yeyenler>yiyenler, deyecekler>diyecekler vb.

1.3.2. Sert ünsüzlerin²⁹ yumuşaması: Türkçede kelime sonunda yer alan süreksiz sert ünsüzler (p, ç, t, k), kelime ünlüyle başlayan bir ek alınca iki ünlünün arasında kaldıklarından yumuşayarak (b, c, d, g/ğ) ye dönüşürler. Bu olaya dilimizde sert ünsüzlerin yumuşaması adı verilir. Bu ses olayının sebebi süreksiz sert ünsüzlerin yapı itibarıyla ünlülere en uzak sesler olmalarıdır. Çünkü ünlüler titreşim frekansı yüksek sesler iken süreksiz sert ünsüzler titreşimsizdirler. Bu sebeple süreksiz sert ünsüzle biten kelime ünlüyle başlayan bir ek aldığında kelime sonunda ünlü-ünsüz çatışması yaşanır ve telaffuz zorluğu oluşur. İşte bu zorluğu gidermek için dil yumuşama olayını devreye sokar. Gerçi f, s, ş, h gibi ünsüzler de titreşimsizdir, ama bunlar aynı zamanda sızıcı olduklarından nispeten ünlülerle uyuşur ve yumuşamazlar (tarafını, çarşafa, meslektaşımız, sırdaşına, otobüsün, atlası, silahı, sabaha gibi). Dilimizdeki sesleri ses tellerinin titreşme durumuna göre sınıflandırırsak mesele daha iyi anlaşılabilir olur:

Ünlüler /a, e, ı, i, o, ö, u, ü/ (ses kırımlarındaki titreşim frekansı yüksek)

Sert Karşılığı Olmayan Yumuşak Ünsüzler (Yarı Ünlüler) /l, m, n, r, y/ (ses tellerindeki titreşim frekansı orta)

Sert Karşılığı Olan Yumuşak Ünsüzler /b, c, d, g, ğ, j, v, z/ (ses tellerinin titreşim frekansı az)

Sürekli Sert Ünsüzler /f, s, ş, h/ (ses kırımlarında titreşim yok, sızma var)

Süreksiz Sert Ünsüzler /p, ç, t, k/ (ses kırımlarında titreşim yok).

Süreksiz Sert Ünsüzlerin Yumuşamasına Örnekler: kap>kabı, sarkaç>sarkacı, öğüt>öğüdü, soğuk>soğuğa, kulaç>kulacı, söğüt>söğüdün, ekmek>ekmeği, tabak>tabağını,

²⁹Teşekküllerinde ses telleri titreşen ünsüzler tonlu, titreşmeyenler tonsuzdur. Tonlu ünsüzlerde ses tellerinin titreşmesiyle zaten seda sağlandığı için teşekkül sırasında boğumlanma noktası zorlanmaz. Tonsuz ünsüzlerde ise ses, sadece teşekkül noktasındaki çarpma ile sağlandığı için boğumlanma noktası zorlanır. Bundan dolayı tonsuz ünsüzlere *sert ünsüz* de denir.

cevap>cevabın, dolap>dolaba, ağaç>ağacı, kaşık>kaşığının, kebab>kebabı, dört>dördünüz, icat>icadımı vb.

Yukarıdaki örneklerin dışında sözcük sonunda (n) ünsüzünden sonra gelen ç, k sesleri bir ünlü ile karşılaşınca iki ünlü arasında kalmamasına rağmen yumuşarlar. Fakat burada (k) sesinin (ğ)'ye değil de (g)'ye dönüşmesi dikkat çekicidir. (ör. genç>genci, basınç>basınca, sevinç>sevincimiz, bilinç>bilincini, denk>denği, renk>rengi, cenk>cenge, ahenk>ahengini vb.)

2. Türkçenin Tarihî (Art Zamanlı) Ses Olayları

Diller insanoğluyula beraber var olup onlarla yaşayan, sürekli değişerek gelişen dinamik bir yapıya sahiptirler. Hiçbir dil sabit değildir. Bugün dünya üzerinde yaşayan hiçbir dil ilk olduğu dönemdeki veya tarihî devrelerindeki şekli gibi değildir. Her dil var olduğu müddetçe gerek iç etkenlerle (dil kendi bünyesinden gelen doğal sebepler, en az çaba yasası) gerek dış etkenlerle (diğer diller, uluslar, kültürler, farklı coğrafyalar, iklimler; çeşitli toplumsal, ekonomik, teknolojik çalkantılar vs.) pek çok kelimesini ve gramer birliğini değiştirir, geliştirir. Türk dili de ilk dönemlerinden bugüne kadar gerek iç gerek dış sebepler neticesinde birçok kelimesini kullanımdan düşürmüş, yerine yenilerini türetmiş veya başka dillerden ödünçlemiştir. Ayrıca mevcut kelimelerinin birçoğunu da ses ve söyleyiş yönüyle değiştirmiş farklılaştırmıştır. Tabii bu ses değişimlerinin en önemli sebebini de dildeki ekonomi (en az çaba yasası) oluşturmuştur. Ekonomi kanununa göre; “mümkün olduğu kadar az enerji ve madde sarfiyla, birim zamanda, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletme bütün doğal ve yapay dillerin eğilimidir.”⁶⁰ Örneğin *sekkiz on* söz grubunu sürekli bu şekilde uzunca ifade etmek zorlayıcı olduğundan zamanla dil, bu gruptaki bazı sesleri düşürmüş, kısaltmış ve bu iki sözcüğü kaynaştırarak *seksen* yapmıştır. Yine yabancı bir dilden aldığı *kaim-i makam* terkiibini törpüleyerek *kaymakam* sözcüğüne dönüştürmüştür. Tabii bütün bu değişiklikler Türkçenin yüzlerce yıllık gelişim süreci içerisinde teşekkül etmiştir. Dolayısıyla bu tip söyleyiş değişiminden kaynaklanan ses hadiseleri yaşayan dille değil, art zamanlı dille ilgilidir. Art zamanlı ses olayları arkaik metinlerin incelenmesiyle tespit edilebileceği için “tarihî ses olayları”; sözcüklerin köken araştırmasına gidileceği için de “etimolojik ses olayları” şeklinde isimlendirilebilir.³¹ Türkçenin art zamanlı ses olaylarını da üç başlık altında toplamak mümkündür: ses türemesi, ses düşmesi, ses değişmesi.

2.1. Ses Türemesi

2.1.1. Ünlü türemesi: Türkçenin gelişim süreci içerisinde özellikle yabancı kelimelerde gerek sözcük başında gerekse sözcük ortasında birtakım ünlülerin türediği görülür. Ünlü türemesinin temel sebebi dilin ses sistemine (ses dizimine) uymayan yapıların giderilmesidir.

³⁰Efrasiyap Gemalmaz, *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Halinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri*, Erzurum-1982, s. 28.

³¹Ayşe Şensoy, “Ses biliminde Eş zamanlı ve Art Zamanlı Kural Ayrımına Bir Örnek”, *Genel Dilbilim Dergisi*, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği, Ankara-1978, Sayı: 2.

2.1.1.1. Ön seste ünlü türemesi

Ör. scarpina> iskarpin, scarto> iskarta, stavros>istavroz, statistikue>istatistik, scala>iskele, station>istasyon, zmirna<izmir, skuelette>iskelet, rişte>erişte, ruze>oruze>oruç gibi.

2.1.1.2. İç seste ünlü türemesi

Ör. akl>akıl, fikir>fikir, sabır>sabır, şükür>şükür, neşir>neşir, tabl>tabıl>davul, term>terim, şehir>şehir, sapsağlam>sapasaglam, güpgündüz>güpegündüz, bircik>biricik, genççik>gencecik, azcık>azıcık, vb.

2.1.2. Ünsüz türemesi: Türkçede kelime başında yükselen hece izlenimi oluşturmak; kelime ortasında ise karşılaştıran ünlüleri birbirine kaynaştırmak amacıyla çeşitli ünsüz türemesi hadiselerine rastlanır. Kelime başında ünsüz türemesi olayına Türkçede çok sık rastlanılmasa da, kelime ortasında özellikle yabancı kelimelerde bu ses hadisesi oldukça bol örneğe sahiptir.

2.1.2.1. Önseste ünsüz türemesi

Ör. aşlama>haşlama, örgüç>hörgüç, öyük>höyük, urmak>vurmak gibi.

2.1.2.2. İç seste ünsüz türemesi

Ör. dialogue>diyalog, pianiste>piyanist, acaib>acayip, zaif>zayıf, mai>mavi, dialect>diyalekt, piece>piyes, biologue>biyolog, aişe>ayişe<ayşe, toilette>tuvalet vb.

2.2. Ses Düşmesi

2.2.1. Ünlü düşmesi: Eski Türkçe döneminden günümüze kadar Türk dilinin gelişim süreci içerisinde ünlü düşmesi olayı büyük bir öneme sahiptir. Takip ettiğimiz metinler bize gösteriyor ki bugünkü kelimelerimizin çoğu gerek ön seste gerek iç seste gerekse son seste bazı ünlülerini düşürmüştür. Bunun temel sebebi dildeki ekonomi (en az çaba) yasasıdır.

2.2.1.1. Ön seste ünlü düşmesi

Ör. ısıtma>sıtma, ısıcak>sıcak, umutlu>mutlu, iç edik>çedik (papuç)

2.2.1.2. İç seste ünlü düşmesi

Ör. ayır->ayırı>ayrı, buyur->buyuruk>buyruk, çevir->çevire>çevre, kavuş->kavuşak>kavşak, koku>kokula->kokla-, sızı>sızıla->sızla-, ileri>ilerile->ilerle-, yumurta>yumurtala->yumurtla-, biri birine>birbirine, sarı ar->sarar-, tarıglag>tarıla>tarla, tiriglik>dirilik>dirlik, kayın ana>kaynana, tokkuz on> doksan, yatısı>yatsı, tabiye>tabya, tavışgan>tavışan>tavşan, busitan>bostan, ayine>ayna, çehar şenbe>çarşanba>çarşamba, penc şenbe>pençşembe>perşembe gibi.

2.2.1.3. Son seste ünlü düşmesi

Ör. dilbilimi>dilbilim, toplumbilimi>toplumbilim, kadıköyü>kadıköy, şişkebabı>şişkebab, topkapısı>topkapı, taşkömürü>taşkömür, çengelköyü>çengelköy vb.

2.2.1.4. Aşınma: Aşınma da aslında iç seste bir ünlü düşmesi hadisesidir. Ancak bu olayda iki ayrı anlam birimin yan yana gelmesi ve iki ünlünün karşılaşması durumu vardır. Karşılaşan iki ünlüden birisinin zamanla aşınarak düşmesi bu olayı diğer ünlü düşmelerinden ayırır.

Ör. bu ara>bura, şu imdi>şimdi, kahve altı>kahvaltı, sarıarmak>sararmak, sütlü aş>sütlaç, karında eş>kardeş, dalda eş>dadaş, arkada eş>arkadaş, ne için>niçin, ne asıl>nasıl gibi.

2.2.2. Ünsüz düşmesi: Türkçe tarihi devrelerinden günümüze birçok yerli ve yabancı kelime çeşitli ünsüzleri düşürmüştür. Bu olayın da yine en önemli sebebi kolayca kaçma, daha az enerji harcama, sözü kestirmeden ifade etme, yani “en az çaba yasası”dır. Aşağıda ön seste, iç seste ve son seste görülen ünsüz düşmesi olaylarından birkaç örnek sunulmuştur:

2.2.2.1. Ön seste ünsüz düşmesi

Ör. bile>ile, bolmak>olmak, yırak>ırak, yin->in-, yinçü>inci, yilik>ilik, volta>olta gibi

2.2.2.2. İç seste ünsüz düşmesi

Ör. küçükçük<küçücük, minikcik>minicik, yüksekel->yüksel-, sıcacık>sıcacık, yumuşakcık>yumuşacık, ufakrak<ufarak, sağlıkcak>sağlıcak, hammal>hamal, sarraç>saraç, debbağ>tabak, alçakal->alçalmak, ast teğmen>asteğmen, üst teğmen>üsteğmen, eşgek>eşek, tirgek>direk, taşgaru>taşaru>dışarı, kulgak>kulak, belgülük>belli, oltur>otur-vb.

2.2.2.3. Son seste ünsüz düşmesi

Ör. sub>suv>su, ekşig>ekşi, kurug>kuru, yaylak>yayla, kışlak>kışla, tatıglık>tatıgılı>tatlı, hiss>his, zann>zan, sırr>sır, hakk>hak, afv>af gibi.

2.2.2.4. Hece yutumu: Hece yutumu diğer ünsüz düşmesi olaylarından farklıdır. Burada dikkat edilirse (ünsüz+ünlü)’den oluşan bir hece düşmektedir. Türkçe genelde benzer hecelerden birini zamanla yutmaktadır. Aşağıda hece yutumuyla ilgili birkaç örnek sıralanmıştır:

Ör. pazar ertesi>pazartesi, çehar şenbih>çarşamba, çader-i şeb>çarşaf, pek iyi>peki, bilek yüzükü>bilezik, ne erser ne>nesne, hastahane>hastane, eczahane>eczane, postahane>postane vb.

2.3. Ses Değişmesi: Türk dilinin gelişimini en eski yazılı belgelerimiz olan eski Türkçe döneminden itibaren aşama aşama izleyebiliyoruz. Böylece bugünkü Türkçede var olan kelimelerin çoğunun başından geçen olayları ve ses değişikliklerini bilimsel anlamda tespit edebilmekteyiz. Bugün kullandığımız hemen her kelime çeşitli sebeplerle birtakım ses değişikliklerine maruz kalmış ve bu kelimelerin hepsinin kendince bir

hikâyesi oluşmuştur.³² Bunların hepsini sıralamak kapsamlı bir etimolojik sözlük hazırlamak demek olacaktır. Bu sebeple meraklılar bu alanda hazırlanmış etimolojik sözlüklere bakmalıdır. Aşağıda dilimizde ses değişikliğine uğramış gerek yerli gerek yabancı kelimelerden birkaç örnek sunulmuştur:

2.3.1. Türkçe kelimelerde ses değişimi

Ör. barmak>varmak, kılabez>kılavuz, adgır>aygır, küneş>güneş, öpke<öfke, kangı>hangi, temür>demir, kemi>gemi, koşnı>konşu>komşu, badram>bayram, keçe>gece, tokkuz>dokuz, tirig>diri, tağ>dağ, kipi>gibi, atım>adım, ber->ver-, edgü>iyi, batırak>bayrak, adak>ayak, kerek>gerek, ekki>iki, keltür>getir-, adgır>aygır, kettür->götür-, kör->gör-, taşgaru>dışarı, içün>için, altun>altın, şişman>şişman, ana>anne, alma>elma, bedük>büyük, bıçık>buçuk, könek>gömlek, uçuz>ucuz, tenri>tanrı, yorı->yürü-, atlı karoçça>atlı karınca, kiçik>küçük, kerü>geri, kevrek>gevrek, kez-<gez-, kir->gir-, tamğa>damga, tavar>davar, tayak>dayak, tarık>darıl-, tavrın<davran-, teğirmen>değirmen, tegül>değil, teve<deve, tazluk>dazlak vb.

2.3.2. Yabancı kelimelerde ses değişimi (Türkçeleşme)

Ör. divar>duvar, haste>hasta, hace>hoca, gayb>kayıp, taife>tayfa, biologie>biyoloji, faide>fayda, penbe>pembe, anbar>ambar, canbaz>cambaz, çenber>çember, div>dev, delegue>delege, degenerare>dejenere, daftar>defter, megaphone>megafon, makedonesi>maydanoz, pontiki> fındık, boruzen>borazan, kleidi> kilit, teneşuy> teneşir, tennur>tandır, dest gah>tezgah, kelbeteyn>kerpeten, nerdüban>merdiven, benefşe>menekşe, humbere>kumbara, fokaccia>poğaç, kırbal>kalbur, fortuna>fırtına, pareçe>parça, cameşuy>çamaşır, can aver>canavar, kettan>keten, üsture>ustura, ebrişum>ibrişim, cevan>civan, bargir>beygir, kedhüda>kahya, kefgir>kevgir, nevbet>nöbet, anoikter>anahtar, mathere>matara, türşi>turşu, sehur>sahur, daru's-sına>tersane, pulad>polat, posite>posta, rahina>rehine, rümatizm>romatizma, şambrer>şambrel, chaize longue>şezlong, debbağ>tabak, television>televizyon, camelia<kamelya, puştimal>peştamal, mandarine>mandalina, portokallo>portakal, malezime>malzeme, mancamık>mancımık, monasteri>manastır, bezzazistan>bedesten vs.

³²Ses değişmelerinin bir kısmı sözcük içindeki seslerin birbirlerini etkilemesiyle veya birbirlerine benzemeye çalışmasıyla bir kısmı da en az çaba yasası gereği dilin doğal gelişimiyle meydana gelmiştir. Kelime içindeki seslerin birbirine benzeşerek değişmesi olayı birkaç farklı biçimde gerçekleşebilmektedir: Tüm (Tam) Benzeşme: Sözcükteki bir sesin tamamen değişerek yanındaki sesle aynı olmasına tüm benzeşme denir (Ör. docteur>doktor, haste>hasta, afv>aff "affina"), Yarı Benzeşme: Sözcükteki bir sesin yalnızca bazı nitelikleri yönünden başka bir sese benzemesine denir (Ör. çenber>çember, zeytun>zeytin), İlerleyici Benzeşme: Sözcük içindeki bir sesin kendisinden sonra gelen bir sesi değiştirerek kendisine benzetmesine denir (Ör. motör>motor, çünkü>çünkü, yalın öz>yalnız>yalmız), Gerileyici Benzeşme: Sözcük içindeki bir sesin kendisinden önce bulunan bir sesi etkileyerek kendisine benzetmesine denir (Ör.pantolon>pantolon, içkur>uçkur), Benzeşmezlik: Sözcük içindeki aynı ya da benzer seslerin değişmesine aykırılışma veya benzeşmezlik denir (ör. makkap>matkap, muşamma>muşamba, attar>aktar).

3. Türkçenin Yapısal Ses Olayları:

Türkçenin eklemeli dil özelliğinden kaynaklandığını düşündüğümüz, bu sebeple Türkçenin doğasında var olduğunu kabul ettiğimiz ses olayları. Bu ses olayları, ses benzeşmeleri başlığı altında “ünlü uyumları”, ünsüz uyumları” ve “ünlü-ünsüz uyumu” şeklinde ele alınacaktır.

3.1. Ses Benzeşmeleri: Türkçede bir sözcük içerisinde bulunan ünlüler ve ünsüzler birbirlerini etkileyerek benzeşir. Bu benzeşme konuşurken uyulan en az çaba yarasından kaynaklanır. Türk dilinin yapısı bütün Ural-Altay dilleri gibi eklemelidir. Yani Türkçede sabit duran kökler (bağımsız ögeler) ve bu köklere ulanarak ona tabi olan ekler (bağımlı ögeler) vardır. Dilin türetimi ve işletimi hep bu eklerle yapılır. Bunu bir trenin lokomotifini ile ona takılmış vagonlar şeklinde düşünebilirsiniz. Lokomotif nereye giderse vagonlar onu takip etmek, ona uymak zorundadır (Ör. gör-ev-len-dir-il-miş-ler-di). İşte bu yapı, eklerin gerek ünlü yönünden gerekse ünsüz yönünden köke uymasını köke benzemesini zorunlu kılar. Dilde köklerin anlam, eklerin ise görev elemanı olarak yer alması köklerdeki seslerin bilgi değerinin eklerle nazaran çok daha yüksek olmasını sağlamıştır. Eklerdeki seslerin bilgi yükünün az olması ise onlara, rahatça şekil değiştirip köklere uyabilme kıvraklığı kazandırmıştır.³³ Kök ve eklerdeki seslerin çıkış ve boğumlanma noktaları birbirlerine ne kadar yakın olursa bitişken dillerde konuşma da o kadar kolay olur. Zira ses benzeşmeleri söyleyişi kolaylaştırma eğiliminden kaynaklanır. Söyleyişi kolaylaştırma ve sesleri birbiri ardı sıra daha rahat çıkarabilme eğilimi de daha ziyade eklemeli dillerde görülür. Çünkü bitişerek birbirini takip etmek zorunda olan ayrı biçimbirimlerin ağızdan hızlıca çıkarılabilmesi neredeyse mümkün değildir. Böylece bütün eklemeli dillerde, ünlü uyumları (kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklık vb.) veya ünsüz uyumları (sert ve yumuşak ünsüz benzeşmesi vb.) ortaya çıkar.³⁴ Zaten bu sebeptendir ki Türkçede eklerin hemen hepsi çok şekillidir. /-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü/, /-mış, -miş, -muş, -müş/, /-dan, -den, -tan, -ten/, /-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü/ gibi. Türkçe köklerin bazılarının iki hatta üç heceden oluşması durumunda kelime içinde ünlü veya ünsüz uyumları görülür. Bunun sebebi kelimenin sadece ilk hecesinin gerçek kök; diğerlerinin aslında ek iken zamanla köke kaynaşmış olmasıdır. Yani bu tip kelimelerde de gene ekler köke göre uyuma girmiş olur. Öz Türkçe kelimelerin hemen hepsinin tek heceye kadar götürülebilmesi bu düşünceyi doğrular. Aşağıdaki ünlü, ünsüz uyumlarını bu mantıkla irdelenmek gerekir.

3.1.1. Ünlü uyumları

3.1.1.1. Kalınlık-incelik uyumu (Büyük ünlü uyumu): Türkçede kelimeler kalın ünlüyle başlıyorsa kalın ünlüyle; ince ünlüyle başlıyorsa ince ünlüyle devam etmek

³³bkz. Efrasiyap Gemalmaz, Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri, <http://efrasiyap.tripod.com/>, s. 2-3.

GEMALMAZ, “Türk Dilindeki Ses Hadiselerinin Bu Dilin Sentaksiyle İlgisi”, VI. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 19-25 Eylül, 1988, <http://efrasiyap.tripod.com/>, s. 1-3.

³⁴Ahmet Temir, “Ural-Altay Dilleri Teorisi”, *Türk Dünyası El Kitabı* (İkinci Cilt), TKAE Yay., Ankara-1992, s. 5-6.

zorundadır. Dilimizdeki bütün Türkçe kelimeler ve ekler birkaç istisna haricinde bu kurala uyarlar. Ayrıca yabancı kelimelerin birçoğu da Türkçeleştirilerek bu kurala tabi kılınmıştır. Uyumun olmadığı kelimelerde ise ekler sözcüğün son hecesine göre uyuma girer (Ör. kardeş+lerimizden, kitab+ımızda, kalorifer+lerdeki gibi). Kalınlık-İncelik Uyumu, Türkçenin en eski dönemlerinden beri hiç değişmeyen ve hemen hemen bütün lehçelerde sağlam şekilde kendini gösteren, istisnası çok az bir yasa olduğu için “büyük ünlü uyumu” ismiyle de adlandırılmaktadır. Ayrıca büyük ünlü uyumu küçük ünlü uyumuyla beraber Türkçenin ses düzeninde güçlü bir ahenk oluşturmuştur.

Örnekler: kandırılmışlardı, bekleyeceklermiş, görüşmediklerimizdenmiş, konuşalım, karanlık, kelekler, kurutulsun, üzümçülük, arabalarımız, kunduracılık, eteklerinde vb.

3.1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu (Küçük Ünlü Uyumu): Türkçe kelimeler içindeki ünlüler, kalınlık incelik uyumunun yanında düzlük-yuvarlaklık yönünden de sistematik benzerlik gösterirler. Öyle ki Türkçe kelimeler düz ünlüyle başlıyorsa yine düz ünlüyle devam etmek zorunda; yuvarlak ünlüyle başlıyorsa ya düz-geniş ya dar-yuvarlak ünlüyle devam etmek zorundadırlar. Yuvarlak ünlüden sonra geniş-yuvarlak ünlülerin gelmemesi (o-ö) ünlülerinin Türkçede ilk hecenin dışında bulunmaması sebebiyledir. Küçük ünlü uyumuna gene birkaç istisna haricinde dilimizdeki bütün Türkçe kelimelerle ekler boyun eğer. Yabancı kelimelerin de yine birçoğu bu kurala uydurularak Türkçeleştirilmiştir. Uyum bozan kelimelerin üzerine gelen ekler ise sözcüğün son hecesine göre uyuma dâhil olur. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu, Türk dilinin bütün devrelerinde ve bütün lehçelerinde görülmediği için kapsama alanı kalınlık-incelik uyumu kadar geniş değildir. Bu sebeple “küçük ünlü uyumu” diye adlandırılmıştır.

Örnekler: ürkütücü, konuşuldu, ağaçlık, yumurta, tabaklarımızı, çağırıldıklarımızdan mısınız, gümüşlüğünüz, tekerleklerdendir, görüşelim, sobacılar, bildirilmişti vb.

Büyük Ünlü Uyumu, Küçük Ünlü Uyumu başlıkları altında Türkçenin bu önemli ses özellikleri öğretilmeye çalışılmaktadır. Bu özellikleri bilmek önemlidir, ancak öğrencilere “Bu özellikleri bilmeniz niçin önemlidir?” denildiğinde hiçbir öğrenci bu soruya doğru cevap verememekte, dolayısıyla da bu tür çalışmaları yersiz, gereksiz bulmaktadır. Türkçeyi diğer dillerden ayıran özellikler olarak, bu uyumların bilinmesinin gerektiği öğrencilere vurgulanmalı, uyum özellikleri de bu çerçevede kavratılmalıdır.³⁵

3.1.2. Ünsüz Uyumları:

Türkçe ünlü uyumlarının yanında ünsüz uyumlarıyla da dikkat çekmektedir. Şöyle ki Türkçede sert (titreşimsiz/tonsuz) ünsüzlerden sonra sert; yumuşak (titreşimli/tonlu) ünsüzlerden sonra yumuşak ünsüzler gelmektedir. Bu uyum ünsüzle başlayan ekler için önemlidir, bu yüzden birçok ekin yumuşak ve sert ünsüzlü iki şekli vardır: (+da,+de,+ta,+te / +dır,+dir,+tır,+tir / +ca,+ce,+ça,+çe / +gın,+gin,+kın,+kin) gibi.

³⁵Mukim Sağır, *İlköğretim Okullarında Türkçe Dil bilgisi Öğretimi*, Nobel Yay., Ankara-2002, s.43-44.

Ünsüz uyumunu bozan ekler genelde sert karşılığı olmayan ünsüzlerle başlayan eklerdir. Bu ünsüzler güçlü titreşime sahiptirler ve sert karşılıkları yoktur. Bunlar: l, m, n, r, y ünsüzleridir. Dikkat edilirse geriye kalan ünsüzlerin hepsinin yumuşak ve sert karşılıkları bulunmaktadır: (b-p), (c-ç), (d-t), (g-k), (ğ-h), (j-ş) (v-f), (z-s). Karşılığı bulunan ünsüzler dilimizde 8 çifttir ve toplam 16 harf ile alfabede temsil edilir. Karşılığı bulunmayan ünsüzler ise 5 harftir. Yani ek “l, m, n, r, y” ünsüzlerinden biriyle başlıyor ve sert ünsüzle bitmiş bir kelimeye ulanıyorsa uyumu bozmaktadır (ör. sokak+lar, tat+lı, bak+mış, yap+ma-, sor+mahı) gibi. Yine sürekli sert ünsüzlerden (s) ünsüzüyle başlayan ekler de uyumu bozabilmektedir (Ör. tuz+suz, sakal+sız, uy+sal, bil-se) gibi. Ayrıca bazı işlek olmayan eklerin önündeki süresiz sert ünsüzler de uyumu bozabilmektedir (Ör. civıl+tı, şangır+tı, hay+kır-, süm+kür-, sallan-tı, bulan-tı, kay-pak) gibi. Son olarak ünsüz uyumlarının kelime içinde de var olduğunu belirtelim (yenge, gündüz, eski, başka, yufka vb.) Ancak ünsüz uyumları Türkçede ünlü uyumları kadar sağlam ve istikrarlı değildir. Bu yüzden gerek yerli gerek yabancı kelimelerde bu kuralın birçok istisnası vardır.

3.1.2.1. Sert Ünsüzlerin Benzeşmesi: Türkçede sert ünsüzlerden (p, ç, t, k, f, s, ş, h) sonra gene sert ünsüzlerin (p, ç, t, k, f, s, ş, h) gelmesi olayıdır. Bu olay esasen Türkçe kelimelerde görülmesine rağmen bazı yabancı kelimeler de bu kurala uydurulur (Ör. tesbih>tespih, lehce>lehçe). Sert ünsüz benzeşmesi sözcüğe ulanan eklerin yanında sözcük içinde de görülür.

Sözcük sonu örnekleri: ağaçta, sınıfça, kitapçı, çalışkan, yurttaş, baskı, tutkun vb.

Sözcük içi örnekleri: başka, bohça, çapkın, göster-, yüksük, çift, yufka, tepsi, ıssız, köstek, testere, defter, kasket vb.

3.1.2.2. Yumuşak Ünsüzlerin Benzeşmesi: Türkçede yumuşak ünsüzlerden sonra (b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z) gene yumuşak ünsüzlerin (b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z) gelmesi olayıdır. Bu olay da esasen Türkçe kelimelere has bir durumdur. Ancak bir takım yabancı kelimelerin de kurala uyduğu görülür: *mankal>mangal*, *enkinar>enginlar* gibi. Yumuşak ünsüz benzeşmesi de hem sözcük sonunda hem sözcük içinde görülebilmektedir.

Sözcük sonu örnekleri: kilimde, okulca, oduncu, evden, bilgi, silgi, avcı, yangın, saygın, İngilizce, Almanca vb.

Sözcük içi örnekleri: yıldız, iğne, gövde, minder, çiğdem, pergel, baldıran, damga, boncuk, cazgır, dingil vb.

3.1.3. Ünlü-Ünsüz Uyumu

Türkçenin yapısında (doğasında) var olan bir diğer özellik de ünlü-ünsüz uyumudur. Şöyle ki Türkçe kelimelerde kalın ünlüler ancak kalın (arh) ünsüzlerle; ince ünlüler de ancak ince (önlü) ünsüzlerle bir araya gelebilir. Türkçede bütün ünsüzlerin çift boğumlanma noktaları (önlü ve arh) vardır. Dolayısıyla bütün ünsüzler aslında

kalın ünlülerin yanında arth, ince ünlülerin yanında önlü boğumlanır.³⁶ Şöyleki (ba/be, ca/ce, ça/çe, da/de, fa/fe, ga/ge, ğa/ġe, ha/he, ja/je, ka/ke, la/le, ma/me, na/ne, pa/pe, ra/re, sa/se, şa/şe, ta/te, va/ve, ya/ye, za/ze) hece çiftlerindeki ünsüzlere dikkat edilirse bu ünsüzlerin mahreçlerinin, kalın ve ince ünlülerle bir araya gelirken çok küçük farkla da olsa birbirinden ayrıldıkları hissedilir. Ancak (k, g, l) ünsüzlerindeki bu önlülük ve arthlık önemli ölçüde fark eder ve bu sebeple (k, g, l) ünsüzleri Türkçede iki ayrı ses değeri (fonem) oluştururlar. Ancak Türkçedeki ünlü-ünsüz uyumu gereği;

(k, ğ, l) ünsüzleri sadece → (a, ı, o, u) ünlüleriyle

(k, g, l) ünsüzleri sadece → (e, i, ö, ü) ünlüleriyle bir araya gelebilir.

Yukarıdaki cetvelden de anlaşılacağı üzere örneğin ince (k) hiçbir zaman Türkçe kelimelerde kalın (a) ünlüsüyle yan yana gelemmez. Gelirse (kâ veya âk) diye bir ses oluşur ki bu Türkçenin tanımadığı bir hecedir. Bu yüzden içinde bu tip hecelerin bulunduğu kelimeleri doğru telaffuz etmek için düzeltme işareti kullanırız. Dolayısıyla dilimizde bu uyumu bozan kelimelerin hepsi aslen yabancıdır. Yani diğer bir deyişle üzerinde düzeltme işareti gördüğümüz tüm kelimeler aslen yabancıdır (kâtîp, kâğıt, hikâye, kâfir, dükkân, Kâzım, dergâh, agâh, rûzgâr, nagâh, tezgâh, yadigâr, Nigâr, Hilâl, Lâle, hâlâ, hâl) gibi. Ayrıca (t, r, d) ünsüzlerinin önlüleri de bazı Arapça kelimelerde kalın ünlüyle yan yana gelerek uyumu bozan kelimeler oluşturabilmektedir. Ancak bu kelimelerde önemli bir söyleyiş kusuru oluşmadığı için düzeltme işareti kullanılmaz. (saat+iniz, dikkat+le, hakikat+li, harf+lerimiz, harp+te, hadd+ ini vs.) Dikkat edilirse bu kelimelerde (t, r, d) ünsüzleri önlü (ince) olduğu için önündeki (a) sesinin de inceye kaçmasına sebep olmuş ve kelimenin üzerine gelen ekler de ince sıradan gelmiştir.

Türkçe kelimelerden örneklerle ünlü-ünsüz uyumunu pekiştirmiş olalım: karanlık, kandırmak, aklamak, kambur, kamçı, akşam, kabak, kapışmak, kedi, kelebek, ekmek, kemik, kuşluk, kürek, gacırtı, gagalamak, Gagavuz, gıcık, gıdıklamak, gırtlak, genç, geveze, engebe, egemen, gece, genellemek, gerçek, laçın, lakırdı, loş, al, almak, altın, alımlı, ulak, ulus, eklem, ilerlemek, iletişim, bekletilmek, takıntı, tarak, tartışma, tekerlek, tekne, terlemek, ar, er, aramak, erimek, dayanak, değnek, dış, dış vb.

Sonuç:

Ses bilgisi belki de dilbilgisinin en titiz çalışma gerektiren koludur. Çünkü dilin en küçük birimleriyle uğraşmayı gerektirmektedir. Bu sebeple bir dilin seslerini, ses özelliklerini ve ses olaylarını incelerken çok dikkatli olmak, hiçbir detayı atlamamak gerekir. Ancak şu ana kadar Türkiye’de yayımlanmış birçok genel dilbilgisi kitabında ve Türkçe/Türk Dili ders kitaplarında Türkçenin *sesleri* ve *ses olayları* çoğu zaman yüzeysel bilgilerle geçiştirildiği için ses bilgisi öğretiminde birçok konu ya eksik ya hatalı aktarılmakta ya da özünden saptırılmaktadır.

Tespit edilen kusurların önemlileri aşağıda dikkatlere sunulmuştur:

³⁶Efrasiyap Gemalmaz, “Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Konusunda (Harfler ve Alfabe)”, <http://efrasiyap.tripod.com/>, s. 3.

1. Türkçenin sesleri tanıtılırken sesle harfin birbirine karıştırılması ve bu yüzden Türkçede toplam 29 sesin var olduğunun iddia edilmesi. Oysa fonetik laboratuvarlarda yapılan bilimsel deneyler artık ispatlamıştır ki bugün ölçünlü Türkiye Türkçesinde anlam ayırıcı en az on sekiz ünlü, yirmi dört ünsüz ses vardır. Dolayısıyla dil eğitimi ve öğretiminde sesleri belirtirken, ya da çeşitlendirirken “harf” terimi kesinlikle kullanılmamalıdır.

2. Türkçenin yapısından kaynaklanan ve en önemli ses özelliğini oluşturan uyum ve benzeşme konusunun diğer ses olaylarıyla aynı grupta değerlendirilmesi. Hâlbuki bütün Ural-Altay dillerinde görülen ve bu dillerin eklemeli yapısından kaynaklandığı açıkça belli olan ünlü uyumlarının, ünsüz uyumlarının ve ünlü-ünsüz uyumlarının sebep-sonuç sorgulamasının muhakkak yapılması gerekmektedir.

3. Türkçedeki ses olaylarının eş zamanlı ve art zamanlı oluşları dikkate alınmadan karma hâlde verilmesi. Böylece öğrencilerde zihin karmaşası oluşturulması. Örneğin sözcük içi ünlü düşmesi işlenirken *burun<burnum, ağız<ağzı, alın<alınna, oğul<oğlum, beyin<beyni* örneklerinin yanında şu örneklerde yer almaktadır: *çevir->çevre, devir->devrim, buyur->buyruk, ayır->ayrı, koku<kokla-, sızı<sızla-, yumurta>yumurtla-, sarı>sarar-, pek iyi>peki, kahve altı<kahvaltı, ne asıl<nasıl, eczahane<eczane, hastahane<hastane, hoca efendi> hocafendi, hoca hanım>hocanım* vs.

4. Ses olaylarıyla ilgili örneklendirmeler yapılırken Türkiye Türkçesi yazı dili esas alındığı halde herhangi bir açıklama yapılmaksızın yer yer ağızlardan ve konuşma dilinden misaller getirilerek konunun çarpıtılması. Örnek olarak sözcük başında ünsüz türemesi işlenirken *ıldız>yıldız, ilan>yılan, urmak>vurmak, aşlama>haşlama, öyük>höyük* örneklerinin yanında *ayva<havya, elbet<helbet, ambar>hambar, ücra<hücra* gibi konuşma dilinden ve Anadolu ağızlarından örnekler yer alabilmektedir. Sözcük içi ünlü türemesi işlenirken *akl<akıl, hüküm<hüküm, fikir<fikir, ömr>ömür* örneklerinin hemen yanında konuşma dilinden şu örneklere geçilebilmektedir: *tren>tiren, traktör>traktör, fren<fren, broşür>biroşür, kontrol<konturol, film>film, grev<girev, antre<antire* vs. Yine sözcük içi ünsüz türemesi anlatılırken şu örnekler aynı grupta sıralanabilmektedir: *taife>tayfa, faide, fayda, zaif>zayıf, acaib>acayip, bionik>biyonik, toilet>tuvalet, kılıç>kılınç, tüfek>tüfenk, fişek>fişenk, fırsat, firsant, pamuk>pambuk, saat>sahat* vs. Oysa burada ağızlardan veya lehçelerden de örnek verilmesi isteniyorsa yazı dili ile diyalektlerin muhakkak belirtilmesi gerekmekte ve örneklerin ayrı gruplar şeklinde verilmesi icap etmektedir.

Yukarıdaki sorunların hiç değilse ders kitaplarında düzeltilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA:

- ALTUN, Mustafa, "Dilbilgisi Kaynaklarına Göre Türkiye Türkçesinin Ünlü ve Ünsüzleri", <http://www.dilbilimi.net/makaledeneme.htm>.
- ALYILMAZ, Cengiz, "Zamir n'si Eski Bir İyelik Ekinin Kalıntısı Olabilir mi?", *Türk Gramerinin Sorunları II*, TDK Yay., Ankara-1999, s. 403, 415.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara-1998.
- BAŞKAN, Özcan, *Dilbilim (Lengüistik Metodu)*, Multilingual Yay., İst.-2003.
- COŞKUN, Volkan, "Fonetik, Fonoloji ve Türkiye Türkçesinin Ünsüzler Matriksi", *Türk Dili Dergisi*, TDK Yay., Ank.-2000, C. 2000/II-Aralık, S. 588, s. 589-594.
- _____, "Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK Yay., Ankara-1999, C: I-II, S: 42, s. 41-50.
- DEMİRCAN, Ömer, *Türkçenin Ses Dizimi*, Der Yay., İstanbul-2001.
- GEMALMAZ, Efrasiyap, "Türkiye Türkçesinde Ses Olayları ve Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar", Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum-1999, Sayı: 13, s. 1-25.
- _____, "Türkçe Sözlük ve Yazım Kılavuzu Konusunda (Harfler ve Alfabe)", s. 1-16. <http://efrasiyap.tripod.com/> 24. 02.2010.
- _____, "Türkçede İsim Tamlamalarının Derin Yapısı", Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum-1996, Sayı: 4, s. 165-173.
- _____, "Türkçedeki Tamlanan Eki /+Ta+ / > */+Tı+ / > /+sl+ / > /+zl+ / > */+r1+ / > */+yl+ / > ø+ / > /+øø+ / Üzerine, Atatürk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum-1997, Sayı: 8, s. 1-5.
- _____, "Türkçenin Fonemler Düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi", Atatürk Üniv., *Fen-Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, S.: 12/1, 1980, s.173-196.
- _____, Türkçede Bağlayıcı (Yardımcı Ses) Konusu Üzerine, s. 1-5, <http://efrasiyap.tripod.com/> 20. 02. 2010.
- _____, Türkçenin Morfo-Sentaktik Yapısının Fonolojisine Etkileri, s. 1-7, <http://efrasiyap.tripod.com/> 20. 02. 2010.
- _____, "Türk Dilindeki Ses Hadiselerinin Bu Dilin Sentaksiyle İlgisi", VI. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 19-25 Eylül, 1988, s. 1-7, <http://efrasiyap.tripod.com/> 22. 02. 2010.
- _____, *Standart Türkiye Türkçesi (STT)'nin Formanlarının Enformatif Değerleri ve Bu Değerlerin İhtiyaç Halinde Bu Dilin Gelişimine Muhtemel Etkileri*, Erzurum-1982.

- GÜLSEVİN, Gürer, "Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı", *Türk Dili Dergisi*, TDK Yay., Ank.-1990, Ekim, C: 1990/II, S: 466, s. 187-190.
- KOÇ, Kenan, Oğuz Doğan, *Kazak Türkçesi Grameri*, (Redaktör: Ayabek Bayniyazov), Gazi Kitabevi, Ankara-2004.
- ÖNER, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yay., Ankara-1998.
- SAĞIR, Mukim; "Anadolu Ağızlarında Ünlüler", *TDAY-Belleten*, TDK Yay., Ankara-1995, s. 377-390.
- _____, "Anadolu Ağızlarında Ünsüzler", *TDAY-Belleten*, TDK Yay., Ankara-1995, s. 391-409.
- _____, "Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ünlü Varlığı", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 3/3 Spring 2008, s.563-578.
- _____, *İlköğretim Okullarında Türkçe Dil bilgisi Öğretimi*, Nobel Yay., Ankara-2002.
- ŞENSOY, Ayşe, "Ses biliminde Eş zamanlı ve Art Zamanlı Kural Ayrımına Bir Örnek", *Genel Dilbilim Dergisi*, Sayı: 2, Ankara Dilbilim Çevresi Derneği, Ankara-1978.
- TEKİN, Şinasi, "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, (İkinci Cilt), TKAE Yay., Ankara-1992.
- TEKİN, Talat, "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Makaleler 1*, (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz, Nurettin Demir), Grafiker Yay., Ankara-2003, s. 131-138.
- TEMİR, Ahmet, "Ural-Altay Dilleri Teorisi", *Türk Dünyası El Kitabı* (İkinci Cilt), TKAE Yay., Ankara-1992.
- ÜÇOK, Necip, *Genel Fonetik (Ana Çizgileri)*, Ankara Üniversitesi, DTCF Yay., İstanbul-1951.
- YÖNEL, Selçuk, "Türkçenin Yazımsal Fonemleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, TDK Yay., Ankara-1974, s. 319-336.